

بازخوانی وقف بافته‌ای از عصر زندیه

دکتر سمانه کاکاوند

چکیده:

پژوهش و مطالعه در زمینه تاریخ ادوار گوناگون آیین‌های روشن در طی مسیر حال است. شناخت اوضاع مذهبی و عقیدتی مردمان گذشته سبب می‌شود که پایبندی‌ها و اعتقادات آنان معلوم گشته و جایگاه امور معنوی در زندگی آنها مشخص شود. بررسی مقوله معنوی وقف در عصر حکومت زندیان موجب مغتنم شمردن هر سندی در راستای انجام پژوهش شده و پاسخی به برخی ابهامات و شبهات است. این مقاله سعی دارد تا با معرفی وقف بافته‌ای از عصر زندیه، بخشی از وضعیت اوقاف آن زمان را مورد پژوهش قرار دهد. آیا وقف در دوران کریم خان زند نیز مرسوم بوده است؟ مطالعه پیکره وقف در نمونه‌ای موردی از دوران زندیه، مهم‌ترین هدف این جستار است. جامعه آماری تحقیق، یک تخته‌قالی بر جای مانده از عصر زندیه در موزه ملی ایران می‌باشد. شیوه نمونه‌گیری غیر احتمالی بوده و دستاوردهای این مقاله، بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات موزه‌ای و روش پژوهش توصیفی، تاریخی و تحلیلی است.

کلید واژه‌ها:

وقف، تقی خان درانی، زندیه، وقف بافته، کرمان.

مقدمه

منابع گوناگونی به توقف وقف و امور خیریه در دوران زندیه اشاره کرده‌اند. گذشته از مدت کوتاه حکومت زندیان، تخریب آثار بر جای مانده از آنان توسط قاجاریان سبب می‌شود به راحتی، حکمی مبنی بر عدم رواج وقف و امور وابسته به آن در دوره زندیه صادر نگردد. در این میان وجود آثار منقول و میراث ناملموس تاریخ‌دار سندی گویا و شفاف بر رواج وقف در عصر زند (۱۱۶۳-۱۲۰۹ ه.ق) محسوب شده و دال بر اهمیت امور معنوی در آن دوران است. وجود یک تخته قالی کتیبه‌دار در موزه ملی ایران، سند وقفی از عصر زند به‌شمار می‌آید. استمرار سنت و رسوم مذهبی و معنوی در میان ایرانیان از گذشته‌های دور تا امروز قابل مطالعه بوده و وجود مستندات فرضیه انقطاع آن را رد می‌کند. قالی وقفی عصر زند به دستور «تقی‌خان^۱ درانی» حاکم کرمان در عصر زندیه بافته شده است.

۱۴۴

پیشینه پژوهش

دوره زندیه (۱۱۶۳-۱۲۰۹ ه.ق) علی‌رغم نزدیکی به دوران معاصر، برهه‌ای مغفول بوده و پژوهش‌های اندکی پیرامون ابعاد گوناگون این دوره صورت گرفته است. مقالات و کتاب‌های کمی در راستای موضوع این تحقیق به رشته تحریر درآمده است. اما روح‌فر (۱۳۷۴) در مقاله خود با عنوان «معرفی یک قالی وقفی در موزه ملی» به معرفی اجمالی قالی مورد پژوهش پرداخته است. رویکرد مقاله نامبرده توصیفی بوده و کمتر به تحلیل و ذکر جزئیات تخصصی توجه شده است. میرحاج (۱۳۸۹) در مقاله خود با عنوان «بررسی وضعیت اوقاف شهر اصفهان در دوره زندیه و مقایسه آن با دوره صفویه» در بخشی کوتاه تنها به مطالعه موردی موقوفات زندیه در اصفهان پرداخته است. شیخ‌الحکامی (۱۳۷۳) در مقاله «وزارت اوقاف در دوره زندیه» سندی ارزشمند از وضعیت اوقاف آن دوره را معرفی و بازخوانی نموده است. به استناد سند مورد اشاره، کریم‌خان زند حکم انتصاب وزیر اوقاف را صادر نموده است. اسناد ارائه شده این مقاله گواهی بر رونق وقف

وقفنامه

بازخوانی وقف بافته‌ای از عصر زندیه

در عصر زند به شمار می‌آید. حشمتی رضوی (۱۳۹۱) در کتاب «تاریخ فرش سیر تحول و تطور فرش‌بافی ایران» نیز در ذیل قالی زند به معرفی این قالی اشاره دارد. کارشناسان و محققان حوزه فرش بر تعلق این قالی به دوره زند صحه گذارده‌اند.

روش پژوهش

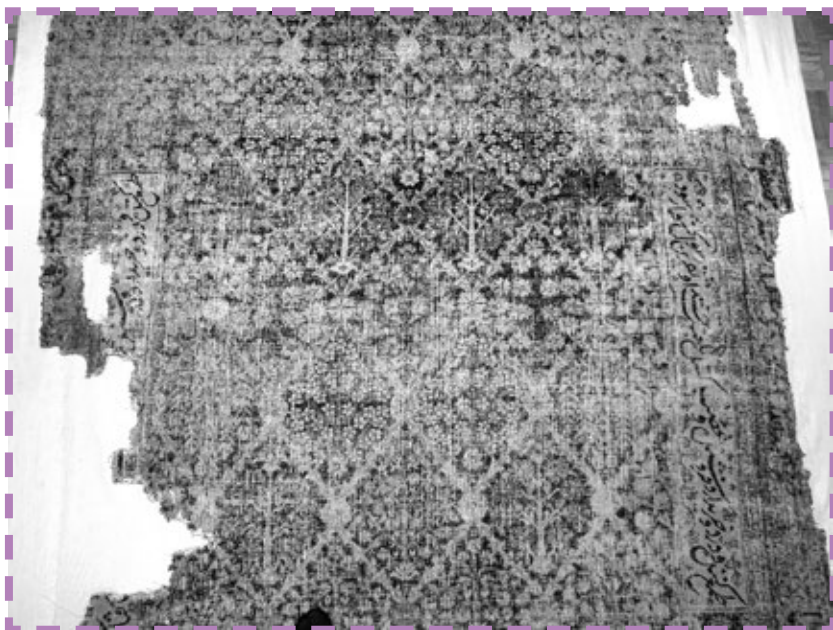
اطلاعات اولیه این مقاله حاصل مطالعه و یادداشت برداری از منابع کتابخانه‌ای بوده و در گام بعد ثبت مشاهدات موزه‌ای و در نهایت جمع و تحلیل تمامی داده‌ها منتج به شکل‌گیری این مقاله شده و روش پژوهش توصیفی، تاریخی و تحلیلی است.

تصویر ۱: قالی وقفی موجود در موزه ملی (عکس: نگارنده)

تصویر ۲: نمایی از وقف‌بافته موجود در قالی (عکس: نگارنده)

تصویر ۳: بخشی دیگر از وقف بافته در طول قالی که به سبب پوسیدگی و پارگی از بین رفته است (عکس: نگارنده)

نوع وقف قالی مورد پژوهش

بهر فرش حرمی وقف نمود این قالی

کرده فرشی وقف این روضه بهشت

موقوفه مورد پژوهش در این مقاله یک تخته قالی است. بسیاری از متخصصان وقف را بر دو نوع خاص و عام تقسیم نموده و در تعریف وقف عام به وابستگی آن به جامعه مخاطبان اشاره نموده‌اند. وقف عام را معطوف به عدم تعیین طبقه معین و بهره‌مند دانسته‌اند. وقف عام وقفی است که مخصوص دسته و طبقه معینی نیست. وقف یک تخته قالی به بقعه‌ای متبرکه از نوع وقف عام است زیرا تمامی زائران و نمازگزاران از آن سود می‌برده‌اند. از سویی دیگر نوع وقف قالی مورد پژوهش تأییدی^۲ است.

وقف بافته

در ادواری همانند عصر صفویه که اسناد بسیاری از موقوفات بر جای مانده است، وقف‌نامه‌ها قابل طبقه‌بندی، مطالعه و تحلیل هستند. دوران کوتاه زندیه مجالی برای تعدد وقف‌نامه‌ها نبوده و در این میان اسنادی با محتوای وقف ولو در قالب غیر کاغذی غنیمتی بسیار به‌شمار می‌آید. وقف‌نامه نمونه موردی پژوهش، کتیبه نوشتاری یک تخته‌قالی است. به سبب ثبت پیکره وقف بر کتیبه بافته شده قالی، در این جستار لفظ «وقف بافته» معادلی برای «وقف‌نامه» در نظر گرفته شده است.

پیکره وقف بافته

کتیبه قالی وقفی موجود در موزه ملی (تصاویر ۱ تا ۳) به‌عنوان وقف بافته همانند بسیاری از وقف‌نامه‌ها یا قباله‌های وقف شامل نام واقف، موقوفه، موقوف علیه^۳، شرط وقف و واسطه وقف بوده است. تمامی این اجزاء پیکره سند وقفی قالی را تشکیل داده‌اند.

موقوفه

موقوفه در این مقاله، یک تخته‌قالی بافته شده در سال ۱۱۷۹ ه.ق (عصر زندیه) در کرمان است. درج عبارت سنه ۱۱۷۹ و دو ماده تاریخ^۴ تحت عبارات «مقبول رضا» و «نیست قالی که بود عکس پر و بال ملک»، در قالی نمایانگر زمان اتمام بافت و وقف آن و مقارن با ایام پادشاهی کریم‌خان زند است. این عدد دلالت صریح بر تاریخ بافت داشته و سبب می‌شود پژوهشگران گام نخست یعنی آگاهی از زمان دقیق بافت را با اطمینان طی نمایند. قالی مورد اشاره هم‌اکنون با شماره اموالی ۲۰۲۹۴ در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود.

واقف

واقف در پیکره وقف بافته مورد پژوهش، تقی خان درانی حاکم کرمان در عصر کریم خان زند (۱۱۶۳-۱۱۹۳ ه.ق) است. اگرچه نظریات متناقضی پیرامون شخصیت «تقی خان درانی» مطرح شده است. اما با مطالعه متون مربوط به تاریخ کرمان، از وی به عنوان شخصیتی مثبت صحبت به میان آمده است. وی به عنوان تفنگچی در سپاه نادر شاه افشار حضور داشته و در مدت زمان اقامت سپاه نادر در مشهد، او نیز حضور داشته و در آن وقت شاهد تقدیم هدایایی از جانب این پادشاه به بارگاه مقدس رضوی بوده است. همچنین وی همواره خاندان قلی بیگ، یکی از حکام کرمان را به سبب کثرت موقوفات تمجید می کرده است.

موقوف علیه

مصدق موقوف علیه در وقف بافته، آستان مقدس امامزاده زید^۵ کرمان است. تقی خان درانی (واقف) یک تخته قالی وقف صحن مقدس آن بقعه متبرکه نموده است. ارادت «تقی خان درانی» به این امامزاده در نوشتار وقف بافته مشهود است. بافنده قالی شجره نامه امامزاده زید را این گونه در متن حاشیه آورده است که: «زید عبدالله بن موسی که اوست تاج لولاک و لعمرک شده زیب تارک، قبله هفتم ز شرع مصطفی، زید عبدالله بن موسی کاظم که بود... چو اقرب آن جناب، هفتمین رکن ز ارکان امامت بی شک با امام مسند هشتم رضا»

مطالعه ویژگی ها و ابعاد گوناگون وقف بافته

خان و الاشان تقی خان آن که گفت	خان ذی رتبه تقی خان عرب کز دیوان
رستمش در روز میدان مرحبا	[کر]ده داد و دهشش نام فریدون را حک
بر عرب سرخیل و سردار عجم	آن امیری که به هر کار چو همت بندد
سرور فرمانده فرمانروا	گویدش قائد توفیق که الله معک
کرده فرشی وقف این روضه بهشت	بهر فرش حرمی وقف نمود این قالی

مسکن ذریه آل عبا	که بود.....
زید عبدالله بن موسی که اوست
قبله هفتم ز شرع مصطفی	تاج لولاک و لعمرک شده زیب تارک
... چو اقرب آن جناب	زید عبدالله بن موسی کاظم که بود
با امام مسند هشتم رضا	هفتمین رکن ز ارکان امامت بی شک
سال تاریخش دلیلی بر قبول	سال تاریخ چو جستم ز فدایی گفتا
بی تخلف گشت مقبول رضا	نیست قالی که برد عکس پر و بال ملک

ویژگی‌های ادبی و نگارشی

وقف‌نامه‌ها و قباله‌های وقف به طور عام شامل صفحه‌ای کاغذ ممهور شده است. از نظر ساختار و ظاهر، متن مورد نظر از ابتدای صفحه آغاز شده و نگارنده تا جایی که تمامی موارد لازم را قید کند و حق مطلب را ادا نماید، ادامه می‌دهد. اما وقف‌بافته مورد پژوهش همچون کادری متن قالی را در بر گرفته است و نوشتار در این قاب مستطیلی به گردش درآمده است. نوع خط به کار رفته عروس خطوط اسلامی، نستعلیق، است. نوع متن منظوم و آهنگین بوده و سرشار از استعارات و تشبیهات است. در نوشتار کتیبه قالی به عنوان وقف‌بافته، شاعر قطعه یعنی فدایی کرمانی^۶ سعی نموده تمامی اجزای وقف را اعم از قصد و جهت وقف، نام واقف، موقوفه، موقوف علیه و شرط وقف را لحاظ نماید. در این میان جزئی که در پیکره وقف‌بافته مهم است و با اجزای وقف‌نامه تفاوت دارد، واسطه وقف است. به سبب دشواری بافت قالی در قیاس با نگارش وقف‌نامه بر روی کاغذ نمی‌توان به سادگی نام بافنده را نادیده گرفت. در مطالعه اجزای پیکره وقف‌بافته نام بافنده به عنوان واسطه و ثبت‌کننده وقف بسیار حائز اهمیت است. محمدشریف کرمانی این نقش را ایفاء نموده است. از سویی شهر کرمان به عنوان محل بافت قالی معرفی شده است. اجزای پیکره وقف‌بافته در جدول ۱ به تفکیک آمده است.

جدول ۱: اجزاء پیکره و ویژگی‌های ظاهری نوشتار وقف بافته (ترسیم: نگارنده)

عبارت التجایی و قصد قربت	زمان خلق موقوفه	مکان خلق موقوفه	محل نگهداری فعلی موقوفه	شرط وقف	موقوف علیه	موقوفه	واقف	واسطه وقف/بافته	شاعر	قالب نوشتار
بی تخلف گشت مقبول رضا	۱۱۷۹ هـ.ق	کرمان	موزه ملی ایران	نگهداری در صحن بقعه مبارکه و عدم خرید و فروش	آستان مقدس امامزاده زید کرمان	یک تخته قالی	تقی خان درانی	محمدشریف کرمانی	محمد فدایی کرمانی	منظوم و مسجع

معنا و محتوا

کتیبه قالی به زبان فارسی است و در ظاهر آیه و عبارتی عربی در آن دیده نمی‌شود. به نظر می‌رسد قالی مورد پژوهش کارکردی گسترده‌ای داشته و بافته و طراح به سبب تقدس و حرمت آیات از به کارگیری عبارات مقدس اجتناب نموده‌اند. در عصر صفویه استفاده از آیات و عبارات مقدس در کتیبه‌های محرابی و سجاده‌ای رواج داشته است. آنان این نوع قالی‌ها را به سبب حفظ احترام نوشتار متبرک به عنوان آویز و پرده به کار می‌گرفتند. استمرار این ادای احترام تا به

امروز نیز، در نصب جعبه‌های دیواری اسامی متبرکه قابل ردیابی است. کتیبه قالی وقفی مورد پژوهش حاوی آیات قرآنی نیست اما اسامی متبرکی همانند الله، آل عبا، موسی کاظم، مصطفی و رضا در این شعر وجود دارد. از سویی دیگر مطالعه نوشتار وقف‌بافته در بستر ادبیات رایج عصر زند نشان از رواج شعر به سبک بازگشت ادبی دارد. جدول ۲ به مفاهیم و معانی مستتر در کتیبه قالی پرداخته و ابعادی از آن را به نمایش گذاشته است.

جدول ۲: مطالعه مفهومی و تحلیلی وقف‌بافته (ترسیم: نگارنده)

مفاهیم	تأیید و رد موارد استفاده	مصادیق
استفاده از آیات به طور مستقیم	خیر	-
استفاده از اسامی مقدس	بله	الله، آل عبا، موسی کاظم، مصطفی و رضا
استمداد از خدا	بله	گویش قائد توفیق که الله معک
استفاده از اسامی و عبارات عربی	بله	الله معک، آل عبا، موسی کاظم، مصطفی، قائد، تاج لولاک و لعمرک و رضا و...
استفاده از اسامی اسطوره‌ای	بله	فریدون و رستم
استفاده از اسامی و عبارات محلی	بله	کرمان و دُران
استفاده از عبارات تمجیدی و ثناگونه	بله	خان ذی‌رتبه، والا شأن، تشبیه به فریدون و رستم، به کار بردن واژگانی همچون سردار، سرور، فرمانده و سرخیل در وصف دلیری و رشادت واقف

زیبایی‌شناسی

تحلیل زیبایی‌شناسانه وقف‌بافته با در نظر گرفتن مواردی همچون تقارن، تعادل، هماهنگی، کادر مناسب، ارتباط شایسته پیش زمینه و متن، رنگ، انسجام و تنوع امکان‌پذیر است. طراح قالی با تقسیم وقف‌بافته به دو بخش کادر مستطیل منسجم و برون متنی و چهار کادر مستطیل شکسته درون متنی سعی نموده میان متن

تصویری و نوشتاری ارتباطی پویا برقرار نماید. حضور چهار کادر مستطیلی حاوی شرط وقف در متن تصویری سبب شده چشم مخاطب به گردش درآمده و از منظر مفهومی در هر طرف قالی که قرار گیرد، پیام را دریافت نماید. استمرار و رواج کادر مستطیلی نشان از صلابت، ایستادگی و تعادل دارد. تقارن و سادگی موجود در هندسه مستطیل موجب زیبایی بیشتر آن می‌شود. حضور دو متن تصویری و نوشتاری در کنار یکدیگر تنوع داشته و این نقطه قوت وقف‌بافته در مقایسه با وقف‌نامه‌های ساده کاغذی است. زیبایی متن تصویری سبب می‌شود مخاطبان درک بهتر و بیشتری از متن و مفاد وقف‌بافته داشته باشند. وجود گل‌ها و گیاهان ریز در پیش‌زمینه وقف‌بافته به نحوی موید ورود متن تصویری در داخل نوشتار است. این‌گونه، متن نوشتاری زیباتر شده و ارتباط و انسجام عناصر به خوبی محفوظ است. انتخاب رنگی پخته و خنثی برای زمینه وقف‌بافته، رنگ کرم یا نخودی، باعث افزایش تأثیرگذاری پیام و نوشتار شده است. نوشتار متن در چهار کادر نخودی به رنگ مشکی بافته شده و متن نوشتاری موجود در حاشیه به رنگ مشکی یا سورمه‌ای بر زمینه قرمز بافته شده است. (جدول ۳)

جدول ۳: مطالعه اصول زیبایی‌شناسانه قابل مشاهده در وقف‌بافته (ترسیم: نگارنده)

تأیید موارد استفاده	اصول زیبایی‌شناسانه قابل مشاهده
✓	انتخاب کادر مناسب
✓	رنگ پخته، خنثی و مناسب
✓	انسجام میان عناصر
✓	تنوع
✓	تناسب
✓	تقارن
✓	ارتباط پیش‌زمینه و پس‌زمینه
✓	ارتباط مناسب متن تصویری و نوشتار
✓	تعادل

مطالعه موارد تکمیلی پیکره وقف‌بافته

هشدار و انذار

تذکر و پیام شرطی به کار رفته در متن چهار کادر مستطیلی در متن اصلی قالی (تصویر ۴) با مضمون: «طمع‌کننده و دزد و خریدار و فروشنده و غضب‌کننده بلعنت خدا و نفرین رسول گرفتار شود» جزئی مهم در پیکره وقف‌بافته محسوب می‌شود. این پیام با مضمون حکمی و تهدیدآمیز، مخاطبان را خطاب قرار داده و هر گونه افکار منفی در برخورد با قالی را پیش‌بینی نموده تا متخلف از دایره پند خارج نبوده و هیچ توجیهی برای عدم رعایت آن، نداشته باشد. لایه ظاهری و صریح نشان از آن دارد که هرکس که طمعی به قالی دارد، دزد، خریدار مال مسروقه یا فروشنده آن و یا غضب‌کننده و... همه متخلفین در صورت ارتکاب جرم، گرفتار لعن و نفرین خدا و پیامبرش خواهند شد. وقف در لغت به مفهوم نگهداشتن و حبس کردن عین ملکی و مصرف کردن منفعت آن در راه خداست. پس این مال صاحب دنیایی ندارد و هیچ فردی حق خرید، فروش، سرقت و یا هر نوع تصاحب و تملکی را ندارد. تکرار ابلاغ پیامی هشداردهنده با مضمون منع خرید و فروش موقوفه در قالب قاب‌های مستطیلی دال بر اهمیت موضوع است.

تصویر ۴: یکی از چهار کتیبه تکراری هشداردهنده در چهار ضلع متن قالی (عکس: نگارنده)

خالص نمودن نیت و قصد قربت

تردید نیست که واقفان قصد و هدفی والاتر از احسان و نیکوکاری در راه خدا نداشته‌اند. انگیزه آنان کمک به خلق است. برخی از صاحب‌نظران قصد قربت را در وقف لازم دانسته‌اند. تقی‌خان درانی با ذکر «شد مقبول رضا» حضرت امام رضا (علیه السلام)

را به عنوان نایب خداوند در نظر گرفته و به درگاه وی التجاء نموده است. به تعبیری دیگر دعا نموده که عمل نیکش مورد قبول درگاه خداوند و امامان پاکش قرار گیرد.

نتیجه

ادعای توقف امور مربوط به وقف پس از عصر صفوی و استمرار و پرداخت مجدد از دوران قاجار نظر برخی پژوهشگران و محور مقالات آنها بوده است. مطالعه کتیبه قالی وقفی عصر زندیه به عنوان سندی گویا، ناقض این گونه فرضیه‌هاست. وجود این قالی و چندین موقوفه دیگر سبب شده تا بتوان فرضیه رواج و رونق وقف در عصر کریم‌خان زند (۱۱۶۳ - ۱۱۹۳ ه.ق) را ثابت نمود. علاوه بر موقوفات اسنادی دال بر وجود وزارت اوقاف در دوره زندیه و انتخاب شخصی به نام میرزا زین‌العابدین به عنوان وزیر موقوفات از سوی وکیل‌الرعیایا گواهی بر رونق وقف به‌شمار می‌آید. کتیبه قالی وقفی موجود در موزه ملی با دارا بودن تاریخ و ماده تاریخ، سندی مهم بوده و تمامی اجزاء و مفاد وقف‌نامه را دارد. اشاره به نام واقف، نوع موقوفه، موقوف علیه، شرط وقف، ذکر التجاء و قصد قربت از مهم‌ترین اجزای پیکره وقف‌بافته است. اصول نگارشی ادبی و زیبایی‌شناسانه در ظاهر و ساختار کتیبه رعایت شده است. شاعر قطعه نوشتاری با سرودن شعری مناسبی سعی نموده تمامی ارکان لازم را در شعر بیاورد. درک تناسب فرم و محتوا و اصول زیبایی‌شناسانه همانند تعادل، ایستایی، تنوع و انسجام از دستاوردهای مهم پژوهش است. وجود قالی وقفی و شناخت تقی‌خان درانی، حاکم کرمان در عصر کریم‌خان زند، به عنوان واقف، مدرکی گویا برای مطالعه وضعیت اوقاف عصر زندیه در کرمان است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. تقی‌خان درانی یکی از حکام کرمان در نیمه دوم سده دوازدهم هجری قمری است که به مدت چهار سال حکومت کرد. در خصوص زندگی، اقدامات، ابعاد شخصیتی وی نظرات ناهمگنی وجود دارد.
 ۲. تأیید به معنی دائمی گردانیدن و ابدی نمودن است. تأیید در وقف به این معنی است که بهره از موقوفه به زمان خاصی محدود نشود. تقی‌خان درانی نیز وقف قالی و استفاده از آن در حرم امامزاده زید را به مدت خاصی محدود نکرده است.
 ۳. اگرچه استفاده از واژگان فارسی نیکوست اما برخی کلمات و عبارات دایره وقف چنان با زبان عربی مأنوس هستند که به کار بردن معادل‌های فارسی درک مفهوم آنها را دشوار نموده و غریبه می‌کند.
 ۴. ماده تاریخ آن است که مجموع حروف بیت یا مصراع یا عبارتی به حساب ابجد با تاریخ واقعه‌ای تطبیق کند. این قالی، دو ماده تاریخ تحت عبارات «مقبول رضا» و «نیست قالی که بود عکس پر و بال ملک» دارد. این دو، هم نهاد با عدد ۱۱۷۹ یعنی سال وقف و اتمام بافت قالی است.
 ۵. استان کرمان چند بقعه متبرکه دارد که به نام امامزاده زید مشهور است.
- اما بنا به تحقیقات صورت گرفته از اداره کل اوقاف و امور خیریه و همین‌طور اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمان، امامزاده زید شهر شهداد از شهرت بیشتری برخوردار است و شجره‌نامه‌اش به امام رضا (ع) منسوب است. خوانش شجره‌نامه و شفاف‌سازی موارد مبهم نظرات متخصصین این عرصه را خواهان است و از اهداف این مقاله نیست.
۶. فدایی. [ف]. کرمانی. علامه دهخدا در لغت‌نامه آورده است که: [فدایی] از معاصران آذر بیگدلی [شاعر و تذکره‌نویس عصر زندیه] است. آذر نویسد: اسمش حاج محمد و از اهل دارالامان کرمان است. صحبتش اتفاق افتاد. طبع روانی دارد و در تاریخ‌گویی مسلط است.

منابع:

۱. تاریخ فرش سیر تحول و تطور فرشبافی ایران، فضل الله حشمتی رضوی، تهران: سمت، ۱۳۹۱.
 ۲. لغت نامه دهخدا (ج ۱۴)، علی اکبر دهخدا، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
 ۳. فرهنگ نفیسی (ج ۵)، علی اکبر نفیسی (ناظم الاطباء)، تهران: کتابفروشی خیام، ۲۵۳۵.
 ۴. مقاله «وقف، از چشم انداز نشانه شناسی»، نویسنده: رضا بابایی، فصلنامه وقف میراث جاویدان، ش ۷۴، صص ۱۵-۳۶.
 ۵. مقاله «فرهنگ حقوقی وقف»، نویسنده: دلاور برادران، فصلنامه وقف میراث جاویدان، ش ۲، صص ۵۴-۷۵.
 ۶. مقاله «معرفی یک قالبی وقفی از مجموعه موزه ملی ایران»، نویسنده: زهره روح فر، فصلنامه وقف میراث جاویدان، ش ۹، صص ۱۰۴-۱۰۸.
 ۷. مقاله «وزارت اوقاف در دوره زندیه»، نویسنده: عمادالدین شیخ الحکمایی، فصلنامه وقف میراث جاویدان، ش ۳، صص ۷-۹.
 ۸. مقاله «بررسی وضعیت اوقاف شهر اصفهان در دوره زندیه و مقایسه آن با دوره صفویه»، نویسنده: وجیه السادات میرحاج، مجموعه مقالات کنگره
- بزرگ زندیه، ج ۲، به کوشش: دکتر محمدعلی رنجبر و دکتر علی اکبر صفی پور، شیراز: بنیاد فارس شناسی، صص ۶۶۱-۶۷۱، ۱۳۸۹.